

ОЛ. ДОРОШКЕВИЧ.

Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка.

(Спостереження й уваги).

I.

З середини XIX століття на кін суспільного життя Росії виступає нова соціальна група—це т. зв. «разночинцы», «выходцы из духовного, чиновного и мещанского сословий», як її, цю групу, означають; ця група (ми її зовемо полупанською, не знаючи іншого терміну в українській мові) витісняє попередній вплив маєткового панства, дворянства. Нові економічні умови не вкладалися в межі феодально-кріпацького господарства і призвели до реформ 60-х років, що створили сприятливі умови для розвитку промислового капіталу. Панування буржуазії в економіці (і в політиці) тягло за собою і зміну активних культурних чинників, ідеологічних надбудов. Звідси—появлення цієї нової соціальної групи і на Україні в активній ролі провідника національного відродження, отже—і творця української літератури аж до XX століття, до народження культурної верстви серед селянства. Подібну культурну плівку ми умовно зовемо «інтелігенцією», це треба одразу ж зазначити, але зовсім не хочемо ігнорувати виразні класові перетинки серед цієї культурної плівки. Тут бачимо і представників дрібномаєткового панства, цих «кающихся дворян», хлопоманів, панів-українофілів, що намагалися пірнути в демократичну течію сучасності, здебільшого не зрікаючися свого привілейованого соціального й економічного стану; тут і нова полупанська проміжна група, з різними тональними ухилами, з де-якою відмінністю соціальних поглядів і життєвої тактики. Селян ми поки-що протягом цієї доби (60—90 р.р.) не бачимо в активній ролі: селяне поки-що об'єкт національного відродження, а не суб'єкт його. Уся доба до певної міри нівелює відмінні риси соціального походження письменника, надає йому певну ідеологію «різночинця»; так було з Некрасовим, якого Плеханов назвав «поетом разночинцев»,

Перша проблема, яка висувається в українських творах 60—70-х років, — то особисті відносини між представниками двох соціальних станів, панства і селянства. На ґрунті інтимних відносин зустрічається панич — «народник» з українським селянством; вся його «культурна робота» (книжки, школа, розмови) обмежується врешті ганебним романом з дівчиною і трагічним кінцем всіх «гуманних» мрій верхогляда-панича. Перешкодою до щастливого закінчення цієї панської «пропаганди», звичайно, виступають станові забобони, станова нерівність; через цю перешкоду не можуть перескочити безвольні представники молодого панського покоління. Такі сюжети робляться дуже популярними протягом двох десятиліть, і вони, може, найкраще виявляють пансько-класову природу де-яких українофілів-культурників: за пустопорожніми словами йде «дія», акція «на користь народові». Цей сюжет занотуємо в таких творах: в маловідомому романі В. Дорошенка «На Україні» (1863 р.), в оповіданнях Олени Пчілки «Чад», Школиченка «Між народ», в повісті Грінченкової «На распутті (частковий епізод), в драмах Мих. Старицького «Не судилось» і дуже подібній до неї своїм сюжетом, але незрівняно гіршій виконанням — «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» М. Кропивницького. Тут з одного боку виступають «просвітителі» (люде 60-х років, бо й дія цих всіх творів здебільшого відбувається в 60-х роках) — Іван Горовенко, Михайло Ляшенко, Борис Воронов, а з другого — нещасливі об'єкти цього народницького замаху — Тетяни, Катрі, Оксани, яких автори примушують гинути в найтрагічніших умовах (крім Дорошенкової Тетяни Кошівни, що врешті доскочила свого міщанського щастя). Найхарактерніша серед них драма Старицького (чи краще мелодрама через перевагу там випадковості, невмотивування вчинків дієвих осіб) «Не судилось». Тут автор в особах студентів Михайла Ляшенка та його товариша Павла Чубаня намагався дати образ до певної міри «нового чоловіка», який під впливом визвольних ідей звертає всю свою увагу на інтереси народу. «Ви порвали з народом, а ми стоїмо за освіту меншого брата, за народне щастя, за правду» — каже Михайло Белохвостову, а Павло Чубань організує шкільку з селянських дітей у панському будинкові й тлумачить недавнім кріпакам «Положення» про волю. Михайла автор примушує закінчити своє «єднання з народом» «етнографії ради» відомою трагедією з Катрею, і цим ніби-то хоче вказати на всю гнилизну й зопсуття інтелігентсько-панської душі, яка навіть у кращих представниках, за доброї волі, не може накреслити справжньої стежки корисного єднання з народом. Але це питання конфлікту між панською інтелігенцією, зачепленою народницькими (хлопоманськими) ідеями, і темними селянськими масами Старицький розв'язує тут виключно в площі етичній, і суворим моралістом виступає в драмі Павло Чубань, людина полупанського походження і практичнішої вдачі, але не різкого протесту проти тих соціальних обставин, що дали можливість витворитися подібному

не зважаючи на його панське походження¹⁾), так сталося і з нашими Старицькими, Кониськими, Грінченками—з одного боку, і з Рудченками, Левицькими—з другого.

І це цілком зрозуміло. Національне відродження раз-у-раз оповите ентузіазмом, національним піднесенням і романтикою, коли нація-парій береться за своє культурне й економічне визволення з нацією-паном. Так було на Україні в другій половині XIX ст. під страшними утисками царського уряду. Ця національна романтика безперечно затемнює класові перетинки, ослаблює класову боротьбу; вона ж позбавляє письменника, захопленого ідеєю культурного піднесення, ясної класової позиції. Ось чому ми не можемо клеїти певних соціальних етикеток до наших письменників тієї доби, хоч у Старицького і Кониського ми знайдемо симпатії до свого класу (в його прогресивній редакції, певна річ), а у Тобілевича—ідеалізацію крепкого хазяїна, «куркуля». Національна романтика примушувала письменника всю надію свою покладати на село, де, здавалося, були заховані могутні потенціальні сили. Український письменник формально ніби робиться «народником» безмірно раніше, ніж народницька ідеологія запанувала в Росії, він і тримається цієї ідеології значно довше, ігноруючи економічне і політичне значіння міста: український селянин бо тоді був необхідною умовою і носієм а врешті—і метою національного відродження. Звідси те «мужикофільство», що тільки інколи межує зі справжнім демократизмом, з народолобством, звідси помітна відмінність української літератури в її сюжетах, в загальній трактовці від літератур «аристократичних», як, напр., російська та польська.

Але цей природній, органічний нахил української літератури не раз-у-раз можна назвати демократичним: дуже часто він є типова гуманність, притаманна буржуазним, паразитарним верствам. Оця внутрішня амплітуда поняття «демократизм» дозволяє нам освітлити різні його фази соціальним світлом, вскрити, сказати б, соціальні основи літературної творчості. Без авторитарних етикеток, беручи на увагу «мужикофільський» характер української літератури всього XIX ст., ми можемо розмежувати різні соціальні впливи в творчості письменників, можемо зв'язати цю творчість з економікою й соціальними відносинами поточної доби. Тільки так ми зрозуміємо Котляревського, що належав до проміжної групи в соціальній боротьбі двох класів—феодално-старшинського і селянського (тоді економічно одноцільного під пресом кріпацьким),—ми зрозуміємо його ідеологічні вагання в «Енеїді», його сервілізм у недавно видрукованій «Кантаті Олександрю І» і «Оді до Куракіна», його аракчеевський містицизм наприкінці життя. Тільки так

¹⁾ Г. В. Плеханов. «Литература и критика». Сборник статей. Т. I. М. 1923 г.

у легальному органі «Современник»¹⁾. «Основа»—це не орган українських «різничинців», це орган маєткового панства, що станове «каяття» своє обмежило тільки національним компромісом. «Основа»—це панична втеча з Шевченкових позицій. «Василий Михайлович (Білозерський),—так пише Куліш про редактора «Основи»,—расставил свои изнеженные руки, чтобы понаньчить ее по-пански хоть один годик и привить ей манеру говорить ни то, ни се, господствующую в так называемом высшем кругу и усвоенную им самим по сочувствию» (неопублікований лист з 15 березня 1860). Хоч свідоцтву Кулішевому і не можна довіряти цілком, але ж воно стверджує тільки те, що ми знаємо про журнал з поданого там матеріалу і з гадок про його; «я далеко більше знаходив для політичного виховання в «Колокол» та «Современнику», аніж в «Основі»—каже Драгоманов у своїй автобіографії.

Молодше покоління не було задоволене «Основою», воно й настроєне було радикальніше, але цей радикалізм виявлявся не в соціально-політичних, а переважно в культурно-національних питаннях. Студенські громади були все ж таки переважно аполітичного, культурницького характеру організації, з тенденцією сепаруватися від революційного демократизму. Нагінки на тодішнє студентство і, напр., на Антоновича з боку царської адміністрації свідчать тільки про те, що й культурно-національна робота в тих умовах (як і скрізь, правда) має певне політичне значіння. Вони инколи, як каже Куліш²⁾, «буквально погружаются в толпу неграмотного люда с целью служить ему своею образованностью, обороняют его от злоупотреблений чиновничества и вести его к нравственной свободе». Це поверхове народництво на Україні було в значній мірі позбавлене революційного характеру, обмежуючись культурною роботою, національною пропагандою: декоративна «національна» одежа, одежа далекого минулого, народня мова, етнографія, популярна література, нарешті школа—ось, власне круг цієї роботи. Звичайно, це все моменти важливі для початків ширшої діяльності; звичайно, багато дуже корисного й потрібного за тих жорстоких часів було довершено. Але ж треба одверто сказати, що все це робота, яку називають «культурницькою», не освітленою певним політичним світоглядом, як це ми бачимо у Шевченка чи у Драгоманова. Аполітичне культурництво, формально проголошене пізніше Костомаровим і Житецьким, фактично панувало в українських гуртках цієї доби. Тому, мабуть, революційніші елементи (як С. Синегуб) шукали нелегальних організацій поза українськими гуртами. Тому, мабуть, таке хистке культурництво утворило сприятливий ґрунт для ідеологічних вагань і компромісу, що часто пхне й сервілізм, як це виявляється в діяльності Антоновича, Житецького, Кониського.

1) Див. статтю Ів. Стешенка—«Українські шостидесятники». Записки Укр. Наукового Товариства, кн. II.

2) «Украинофилам» стаття в «Зап. Укр. Наук Товариства», VIII.

Тим часом революційніші елементи і в межах українських гуртків, безперечно, були, тільки вони до Драгоманова не були провідними, пануючими. «Здесь в Полтаве,—писав 12 травня 1862 р. якийсь молодий українець до невідомого тоді Потебні,— путем опыта, столкновения и т. д. пришли к тому твердому убеждению, что в настоящее время более чем необходимо нам «Политический Украинский Катехизис», в котором дело получило бы историческое и логическое оправдание и, так сказать, сведено было бы к рациональной догматике: иногда лучшие люди стоят в тяжелом колебательном положении, не зная, куда примкнуть среди начинающегося брожения и разделения партий — «тьма над языки»¹⁾. А типовий шостидесятник—етнограф С. Д. Ніс мав якісь таємні, хоч, може, й випадкові, звязки з революційною групою «Земля і Воля»²⁾. Тільки ця найрадикальніша частина української молоді загубилася в масі культурницького українофільства чи відійшла від його, і треба було рішучости Драгоманова, щоб прокласти власний шлях.

II.

Ідеологія нової верстви українських культурних діячів найбільше позначилася в літературі. У ліриці Кониського, Старицького, Грінченка, Грабовського, Франка брешуть суспільні мотиви, притаманні цій добі громадського слугування народові з боку культурної верстви, «різничинної» інтелігенції. Але в ліриці, навіть тодішній ліриці, немає повного виявлення поетової ідеології: поет мусить обмежуватись загальними настроями й емоціями, бо інакше поезія може наблизитися до політичної прози. Ми можемо тільки констатувати помірковану «гуманність» перших двох поетів, народницький ідеалізм двох других, нарешті—зненависть до сучасних економічних відносин і віру в соціалістичну зміну у Франка. Тільки у Франка (і то в збірці «З вершин і низин») ми бачимо соціальний—не скажу, класовий—критерій до сучасних йому економічних відносин, хоч поет сподівається найбільше на мирний переворот—«правдою і працею й наукою». У інших же (особливо у Грінченка) народ виступає цілком у дусі народництва, без глибшого економічного аналізу й означення:

Безсилий не знатиме більш
Од дужого в час той наруг,
Народові руку подасть,
Народ—його брат, його друг.

Такі необхідні загальники не цілком виявляють нам світогляд поета і тільки інколи дозволяють указати на ту суспільну

¹⁾ О. Соловій — Нові данні до біографії С. Д. Носа. «Наше минуле», 1918, 2.

²⁾ А. Халанский — Материалы для биографии А. А. Потебни. Збірник «Пошана», с. 14—15.

течію (а значить—і на ту соціальну верству), що годує поета, створює йому ідеологію.

З цього погляду белетристика (а де-коли — то й драма) дає незрівняно більше. Письменник творить мистецький образ на підставі життєвого аналізу; він примушує свого героя на ділі виявляти себе і тим дає безпосередній матеріал для наслідування, для науки. Таким, напр., матеріалом був Базаров, або й герої Чернишевського з «Что делать?» для всього покоління російських нігілістів-шостидесятиників. І цілком очевидно, що й наша белетристика, витворюючи з кінця 60-х років такі «ідеологічні» постаті, мала ті ж завдання науки, агітації, поширення близьких письменникові ідей у художніх образах. Але не зразу наша белетристика почала виконувати громадські (в своєму розумінні, певна річ) завдання.

На початку доби література була одним з засобів пізнання народного (селянського) побуту, вона дуже наближалася до етнографії, і дуже важко покласти межу між етнографічними переказами Симонова і Носа, між портретними оповіданнями Ганни Барвінок і Стороженка і літературною творчістю Марка Вовчка і Федьковича, позначеною рисами художньої уяви, суб'єктивного творення. Відсутність певної суспільної ідеології призводить або до сентиментальної гуманності Марка Вовчка, або до тієї ідеалізації народного побуту, де вже чується класова позиція письменника-поміщика (у Ганни Барвінок і Стороженка); і цілком зрозуміло, що демократична російська критика так гостро поставилася до Стороженкових творів, додаючи в них риси консерватизму і безгрунтовно-наївної романтики¹⁾. Далі, починаючи з Свидницького («Люборацькі», а дебютував Свидницький етнографічними оповіданнями), Кониського, Левицького, українська література, поруч з відтворенням селянського побуту, намагається дати повість з життя інших соціальних верств і розв'язати проблему: «что делать?» як жити українському інтелігентові? Болюча проблема денаціоналізації поставлена вже у Свидницького, Левицького, Кропивницького та ін., а його наступники дають образ «нової людини», що повинна проказати стежку для роботи цілому поколінню. Белетристика українська в частині своїй робиться «учительною», «публіцистичною», виконує завдання агіт-пропа. На цій літературі, що здебільшого прибирала характер повісти, ми й дозволимо собі зупинитись далі. Ми простежимо, чого ж учила ця література й які соціальні причини цієї науки протягом цієї економічної доби. Це нам допоможе зрозуміти; що ж нового дала людству та трудова селянська верства, що з початку ХХ століття почала поволі прибирати провід в українській літературі, а опанувала її тільки з Жовтневою Революцією.

¹⁾ Див. статтю А. Кримського — «Чому Олекса Стороженко покинув писати по-українськи» Л.-Н. Вістник, 1901, т. XIV.

ми зрозуміємо групу письменників дошевченкової доби, що, загалом кажучи, виразно виявляють свою класову, поміщицьку ідеологію і відбивають у творах своє соціальне оточення (Білецький-Носенко, Гребінка, Квітка); тільки так, очевидно, ми можемо зрозуміти й урядовий сервілізм, монархізм цих письменників, клерикалізм в їхньому світогляді, уникання жадної опозиції, як навіть Гребінка, що, перекладаючи «Полтаву», старанно вилущує всі згадки про політичні настрої на Україні. Шевченко виступає представником іншого класу—селянства, пригнобленого тяжкою соціальною й економічною залежністю від поміщика, навіть поміщика-українофіла типа Лукашевича, Галагана, Лизогуба. Риси селянського світогляду, тоді об'єктивно-революційного, найбільше виявляються в Шевченковому бунтарстві, в непримиримій ненависті до держави царів і панів. Але Шевченко не міг створити тоді певної соціальної групи, що визволення свого класу поклала б за основу своєї діяльності за його прикладом: селянство, як клас, не могло ще тоді виступити на кін політичної боротьби. Тому Шевченко вривається якимсь дисонансом у поступовий розвиток суспільної ідеології і серед шестидесятників українських він не має численних прихильників і послідовників. Це звучить парадоксально, але це так: до 90-х років, до появи нового активного класу—робітництва і перемоги революційної ідеології над мирною, культурницькою, Шевченко робиться джерелом формально-народницького культу, а його глибокий революційний світогляд плекається врешті тільки в невеличкій групі драгоманівців-радикалів. Чому це так?

Коли ми погодимося з тим твердженням, що українське відродження творили, як і скрізь, середні класи¹⁾, то ми зрозуміємо головні лінії суспільного життя на Україні протягом другої половини XIX ст., до народження нових соціально-активних груп: середні класи за тієї доби економічного розвитку були нездібні до революційного піднесення, до глибокої акції в Шевченковому дусі. Головна маса інтелігенції тих часів була захоплена ідеєю культурно-національного відродження українського народу, але дуже мало цікавилася економічним станом «визволеного» поміщиками селянства і цілком не приймала революційно-політичної ідеології Шевченка. «Основа», цей як-не-як виразник настроїв де-яких українських шостидесятників-культурників, рішуче заперечувала (устами Костомарова навіть) «новомодній французький соціалізм»: приватня власність і заможній селянин з своєю хуторянською цивілізацією—ось що мусить замінити «примарну ідею». Разом з тим політичний лоялізм і клерикалізм доповнюють цей програм основ'я; такий консервативний, порівнюючи з позицією російських соціалістів

¹⁾ Див. статтю Л. Юркевича—«Середні класи і національне відродження» в журн. «Дзвін», 1913 ч. 2, с. 107—111.

конфліктів. Тим часом цей сюжет безумовно відзначав побутове явище. «Автор зачепив найживіші струни сучасного суспільного життя,—свідчить Костомаров у своїй рецензії на драму Старицького,—викрив хворобу, що її відчувають скрізь за наших часів, і відтворив її в таких рисах, в яких вона виявляється в сучасному українському суспільстві»¹⁾. Але річ у тім, що широкого соціального освітлення цього сюжету тодішні українські «битописателі» дати не змогли: їхні позитивні типи або безнадійні резонери і балакуни, або поміщики, що тільки кутаються в формальне народництво, але соціальних своїх вигод не зрікаються і на економічні реформи не погоджуються, а тому ці типи найбільше характерні для поверхової поміщицької молоді, характерні вони і для з'ясування поміркованої позиції самого письменника. Коли Квітка цілком виправдує таку стану нерівність («Щира любов»), а Шевченко вважає її страшною соціальною несправедливістю («Марина», «Відьма», «Слепая»), то письменник шостидесятник став перед нею в задумі, з гуманним настроєм, але без спроби радикально розв'язати проблему: в цьому, може, найясніше позначилася класова позиція наших письменників.

Але ж 60-ті роки дали матеріал і для інших побутових образів: Левицькій у своїй повісті «Хмари» хоче дати людину вже з певним позитивним програмом, хоче зробити Радюка зразком для наслідування. «Радюк—просто смішний дурень!»—так категорично висловлюється Драгоманов про першого в нашій літературі свідомого «народовця»²⁾. «Дурість» Радюкова полягає, з одного боку, в невиразності й однобічності його ідеології, а з другим—в повній нездатності реалізувати навіть свої мізерні і наївні «мрії». Ці його «мрії» дуже характерні для цілої суспільної верстви української інтелігенції, отієї «культурницької» групи, що шукала форми легальної мирної роботи в умовах царату. «Ми, тату,—заявляв Радюк батькові,—носимо народню свиту, бо ми народовці, стаємо набік народа; ми націонали». А «націонали й народовці,—пояснює автор устами Дашковича,—то тепер такі молоді люде, котрі говорять українською мовою, хочать, щоб і жінки й діти говорили тією мовою, хочать злитись з народом.. просвічують темний народ і піднімають його морально й матеріально» Крім цієї українофільської балаканини, Радюк не мав жадного програму, не мав ширшого демократичного світогляду. Закликаючи до неясної саможертви, поширюючи скрізь свої «сміливі» (!) ідеї, Радюк сам конкретно лише записував народні пісні та спромігся випадково допомогти хворій молодиці, а потім закінчив своє життя «тихим» міщанським щастям з «хуторянкою» (заможненкою!) і шуканням урядової кар'єри за всяку ціну, навіть за ціну від'їзду на далекий, чужий йому Кавказ (у другій редакції). Позиція героя «Хмар» типова

1) «Киевская Старина», 1883, IX—XI, с. 297.

2) В «Листах на Наддніпрянську Україну», с. 32.

класова позиція людини, що належить до пануючої верстви і цілком ігнорує соціальне становище народу, його економічні злидні. Радюк—уламок дрібно-маєткової дворянської верстви, що опинився в нових соціально-економічних умовах, під впливом могутнього ідейного руху, але зрекшись од своїх соціальних інтересів не зміг. Не зміг він і звязати українського відродження з інтересами трудового селянства (за тієї доби), з його соціальним визволенням: про це Радюки боялися і думати. Безумовно, в своїй трагедії Радюк в значній мірі мусить завдячувати авторові, який, поставивши питання, як і Чернишевський, — «Что делать?», не зміг, подібно до Чернишевського, дати в образі свого героя конкретної відповіді на це питання. Поверхове розроблення теми, без глибокого психологічного аналізу, з випадковими, штучно-тенденційними епізодами—все це вийшло на шкоду художній правді повісти¹⁾. Але ж автор мав перед собою реальні життєві образи: Радюки створили міцну київську «Громаду» з її журналом «Помийницею», Радюки виявили свої наукові здібності в 70-х роках, але ж Радюки пірвали й зносили з Драгомановим на початку 80-х років, коли він, на їхню думку, визначався занадто виразною «революційністю».

Поруч з спробами художнього відтворення невдалих пансько-культуртрегерських змагань ми бачимо фіксування й іншої сили на українському селі, що вже народжувалася в страшних муках, але не змогла ще знайти вірної лінії роботи: це селянська інтелігенція. Ця інтелігенція поки-що бралася з кол заможного селянства або з тих суспільних верств, що складали проміжну плівку між панством і трудовим селянством і навіть були ближчі до цього селянства (дяки, народні вчителі, то-що). Змагання цієї народньої групи неясні, кроки—боязкі й неміливі, але вона вже є, і в цьому її позитивне значіння. З перших нарисів згадаємо повість Марка-Вовчка «Дяк» (1859 р. написана). Марко Вовчок уже тоді передчував трагічну долю на селі людини, що, стоячи інтелектуально вище за оточення, не може конкретно виявити своїх бажань та рішучо ступити на інший, кращий шлях... «Дяк»—це ескіз, з якого пізніше виникли—і Тесленкове «Страчене життя» і Винниченків «Кирпатий Мефістофель». Тиміш Савлук знав гаразд причини своєї «туги ревної, невсипущої, невгавущої, лихої й невмолимої», але тільки почував, що вона його «толкала з місця, пхала за двері, гнала улицею, провадила степами, полями, лісами, гаями». Заїдений рефлексією й зненавистю до місцевого «болотяного» оточення, Тиміш Савлук змарнував життя в вічному шуканні особистого щастя й гармонійного, «зоряного» існування. Та в самому собі Савлук не знаходив таких об'єктивно-твердих рис, які дозволили б йому сконкретизувати його мрії і здійснити в житті: неясність бажань,

¹⁾ Цікаво, що, друкуючи уривок повісти в «Правді» 1873 р., автор назвав її «Новий чоловік», виразно натякаючи на громадське значіння свого героя.

відсутність сили волі поруч з об'єктивно-несприятливими фактами — це все підрізало Савлукові мрії, розбило їх до-щенту. Але самий образ цього дядя, виконаний, безумовно, в стилі Тургеневських оповідань з неодмінно-розбитими мріями про особисте щастя (хоч епізод з Мартою і не вмотивовано з психологічного боку), є перший нарис цього типу «неприкаяного» героя, який, правда, ще не усвідомив сам собі своїх ідеалів, не зрозумів причин руїни своїх, хоч і невисоких, мрій. Поривання Савлукові, в освітленні Марка-Вовчка, виявилися виключно в ділянці особистих настроїв і переживаннів. Але вже трагедія Чіпки Вареника («Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Рудченка-Мирного) розвивається на соціальному ґрунті. Неясні змагання Савлука тут, в образі Чіпки, замінено виразною ідеологією, певним світоглядом, що виникли серед кращих представників села під час все ж таки нової й бурхливої доби 60-х років. Основна риса Чіпчина — пристрасне, болюче шукання правди, спочатку — вищої, етичної правди, а потім — і соціальної правди, коли він кинувся «рівняти бідних з багатими». «Скрізь неправда!» — каже в розпуці Чіпка. — «Куди не глянь, де не кинь — усюди кривда й кривда!.. Живеш, нудишся, тратиш силу, волю, щоб куди заховатись од неї, втекти від неї; плутаєшся в темряві, падаєш, знову встаєш, знову простуєш, знову падаєш... не вхопиш тропи, куди йти»... Але оце святе незадоволення з околишнього життя, оце вміння стояти над юрбою й бачити далі за цю юрбу, оце вічне шукання правдивої життєвої тропи — робить образ Чіпчин в його ідеальних, так би мовити, обрисах досить симпатичним. Ці його риси, в зображенні Пан. Мирного, ясно говорять, що народилася нова соціальна сила, селянська інтелігенція, і вже її не відірвати від матернього її пня. Чіпка вже добре інколи розуміє й свої відносини до народніх інтересів: співаючи про неправду людську, Чіпка «бідуює з кріпаками», будить у них жаль, що вони одурені, що їм одвели нікуди негодящі землі; допомагає їм грішми, коли пристають за подушне зборщики». Але, на лихо собі, Чіпка великим виховався індивідуалістом, з виразним приматом етичних емоцій, і це психологічне тло, під впливом об'єктивних умов, скерувало всі світлі заміри Чіпчині в бік облудний; тільки цей шлях найбільше припадав до серця людині, що їй було перегороджено інші шляхи до широкої громадської діяльності: тут бо вона тішила свої героїчні потяги й віддалялася від сірого, буденного існування, яким жив приятель Чіпчин — Грицько.

Образ Чіпчин, як ми сказали вище, має своє ідейне значіння. Панас Мирний дуже влучно підкреслив основні гасла доби 60-х років — шукання правди — в етиці й соціальних питаннях. Такий «ідеологічний» критерій щодо Чіпки тільки й можливий, бо спроби оцінити його з погляду звичайної реалістичної критики не можна назвати щасливими: занадто бо його дійсні вчинки далекі від його ж власних замірів і міркувань. Чіпка — «пропаща сила», але незабаром настане час, коли український селянин

з стихійного протестанта перетвориться на активну революційну силу, і це перетворення відіб'є й художня література (Винниченко, Коцюбинський).

Зробимо де-які висновки. Українська література відзначила фази нового економічного процесу: і нову економічну неволю, що її зазнав середній селянин-власник після буржуазних реформ 60-х р.р., і початки пауперизації селянства, і хижацькі форми промислового капіталу на Україні (твори Левицького, Кониського, Рудченка-Мирного, Франка). Треба додати, що цей наступ капіталу і зв'язану з ним руїну попереднього феодально-патріархального побуту наші «культурники» усвідомили собі, як неминуче зло, як ворожу навалу, бо нові економічні чинники ніби руйнують моральні основи селянина («Бурлачка» Левицького, «Глитай або-ж павук» Кропивницького, «Повія» П. Мирного), соціальне значіння тих чинників підноситься тільки побіжно аж до малюнків Франка почасти—Тобілевича. В усякому разі новий економічний побут, хоча б формально, епізодично відбився в початковій українській повісті. Але коли український письменник хотів одзначити народження нових сил серед різних соціальних верств, накреслити нові ідеологічні шукання і тим показати шлях для роботи молодого покоління, то тут він був цілком базпорадний одразу ж. Неясні були витворені ним силуети, непристосовані до життя подані типи, позбавлені сміливого, не кажу—революційного, дерзання, прип'яті до дрібненьких і невиразних завдань українського легального культурника. Українська «полупанська» інтелігенція, не маючи власної суспільної ідеології, іншого не могла внести і в літературу.

Кінець буде.

ТЕРЕЩЕНКО.

Театр мистецтва дійства.

Останніми часами теоретики та любителі розмов на теми про мистецтво надзвичайно ретельно починають наводити літературу різними порадами-аналізами, а то навіть і цілими рецептами про те, що треба робити з театром, щоб він поправився і міг буяти далі в житті. Щоб не розкопувати запліснявілого барахла шляхом всяких порівнянь та еволюційних висновків, що я особисто вважаю лише словесною еквілібристикою спеціальних критиків, хочу, одкинувши всякі умовності, говорити словами людини, яка допіру відірвалася від театрального станка. Для мене ясно одно: дотеперішній театр кінець-кінцем прийшов до глухої стіни—живій істоті від мистецтва робити там нічого. Протягом довгої еволюції, починаючи від первісних форм театрального дійства і кінчаючи останнім етапом модерного театру режисерів, сталося те, що театр задавив основний живчик свого єства—актора, як творця дії.

Протягом певного часу автор, режисер, декоратор і инш., в зв'язку з ходом загального процесу громадської психології (індивідуалізм, одірваність особи, захованість в самого себе)—і це треба вважати цілком нормальним в капіталістичних формах життя—привели театр до глухої стіни, об цю стіну ткнули лобом де-яких ще живих творців театру і тим самим примусили задуматись над цим безпорадним становищем. Причиною мертвоточини театру була втрата активного дієвого елементу. Театр став статичним, бо зв'язав волю актора, як первісного творця дійства. А смерть дійства в театрі—смерть самого театру.

З цього моменту я й хочу говорити про цілком оригінальне явище—мистецтво дійства, котре винятково оперує дією й від неї виходить. Дія є поняття активне, але само по собі абстрактне. Виявити дію це значить знайти спосіб матеріялізації дії. А ця потреба є проблемою нового методу та архітектоніки мистецтва дійства.

В способах матеріялізації дії в дотеперішнім театрі практикувалося виявлення дійства ситуацією окремих індивідуумів—персонажів, з чого і створилося певне обличчя театру.

В противність цьому, відповідаючи сучасним організаційним формам життя, що спирається на глибоко-колективістичні основи, в противність індивідуалістичній будові старого суспільства—реалізація дії в мистецтві дійства переводиться способом сумовання

передачі почуття. Наслідком цього являється побудовання дійства в масових формах, організованих відповідно вимогам законів кожного з елементів фактури мистецтва дійства.

Виявлення дії, її матеріялізація, проходить при необхідній допомозі цілого ряду елементів мистецтва (рух, слово, музика, малярство, і т. и.), щоб-то виявлення дійства проходить при допомозі цілого ряду мистецтв, збудованих на основі спільного ритму.

Комбінація передачі способів різних мистецтв ідеї мистецтва дійства (коли потрібно—через слово тільки, чи через звук, коли потрібно—через всі мистецтва синтезовано), дає нам можливість правильно розпоряджатись в архітектоничному чи ритмічному розумінні. Це дає змогу проявити сильніші чи слабші напруження з одного боку і, по-друге, вживати контрастивний спосіб передачі ідеї мистецтва дійства, полегшувати приймання його різнорізними комбінаціями, впливаючи то на зорові, то на слухові органи чуття.

Отже, з вищенаведеного видно, що основа театральна не в зовнішній комбінації таких чи інших форм, стилів і т. д.

Можна багато разів перевертати, комбінувати, але це буде тільки зміна зверхньої форми, а корінь залишиться старий, і сам театр від того фактично не зміниться. Попередні передпосилки, нам ясно говорять про те, що зіпхнути театр з мертвої точки, це значить відмовитись від основ старого театру, значить розкласти його на основні чинники синтезованих елементів і взяти найнеобхідніше й кожне зокрема. Таким чином, оперуючи складовим матеріалом, треба організувати цей матеріал по методу, при якому ініціатива учасника-артиста, як первісного творця, була б покладена в основу творчості від початку аж до кінця композиції.

Такий метод є органічним для мистецтва дійства і він цілком протилежний дотеперішньому театру, який в методі своєї роботи нехтує ініціативу учасника, тим самим каструючи свою істоту, що власне і призвело театр до повної імпотенції.

У протилежність старому індивідуалістичному методу театральної роботи ставиться колективний метод, коли кожний артист в можливостях своєї фантазії зможе проявити максимум своєї ініціативи.

Далі вільне організоване погодження кількох творчих ініціатив у певних мистецьких законах творить цілу композицію.

Після з'ясування підсвідомого стану певної задуми для реалізації її шляхом обговорень фіксується основна ідея.

В слідуєчий момент виробляється план і архітектоніка зафіксованої ідеї. Після цього робиться так звана ритмічна фіксація: з'ясування в графічній формі різних ритмічних напружень (місця піднесення й спадання ритму).

Фіксація ритмічної схеми є першим етапом до практичної реалізації основної ідеї композиції. Після цього приступають до виявлення ритму через всі елементи мистецтв, і тут кожний учасник—артист вільний в інтерпретації кожного моменту ритмічної схеми.

Матеріалізація ритмічної схеми проходить через всі складові елементи мистецтв (слово, рух, збудований на законах послідовності, музика і малярство). Коли індивідуальна стадія композиції кожним з артистів пророблена, тоді з різних індивідуальних робіт, пророблених на основі спільного ритму, конструється один спільний закінчений організм композиції. Останній момент виконує режисер—конструктор.

Мистецтво дійства розвивається в відповідних просторових взаємовідношеннях. Дотеперішній театр був зв'язаний певними законами площі, які в кращому випадку ілюстрували дію, а в гіршому нічого спільного з нею не мали. Для мистецтва дійства в даному разі потрібна підлога з підставками, які відповідають ритмічній схемі композиції (підвищення й поніження площі відповідають піднесенню й спаданню ритма), цеб-то площа повинна відповідати характеру вимог построєння ритму. Так будується мистецтво дійства, по методам якого уже третій рік працює театр-майстерня імени Михайличенка.

Досі в майстерні цього театру зроблено вісім експериментальних композицій:

1. Перший будинок нового світу; 2. Небо горить; 3. Жертва вечірня; 4. Печаль остання, 5. Карнавал; 6. Поема відволі; 7. Буфонада № 1; 8. Буфонада № 2.

Жертва вечірня.

В роботі театру є ще дві великі композиції, які мають бути скінчені влітку.

Все зроблене досі можна розбити на три цілком закінчених етапи. Перше, театр Михайличенка почав працю з певної ідеології та (хоча, правда, на той час досить ясної, але все ж невикристалізованої) теорії мистецтва дійства і методів колективної творчості.

Треба було насамперед перевірити практично для самих себе, а також і для широких кругів публіки життєздатність і правдивість вищезначених методів. Отже, тому майстерня Михайличенка ввесь перший період своєї праці вкладає в одну велику театральну композицію — „Перший будинок нового світу“, — яка і була показана уперше в Києві в помешканні мійського оперового театру. Що до самих себе, то треба сказати, що вже до спектаклю ми глибоко вірили в величезну будучину принципів, покладених в основу нашої праці. А ті вигуки, якими кидалась з партера публіка на сцену з глибоким міщанським обуренням в час вистави, викликали в нас величезний ентузіазм і остаточно переконали нас в правдивості і життєздатності цих принципів. З боку спеців і прихильників класичного, а то навіть і модерного в театрі виставлялись докори за абсолютне ігнорування автора, як драматурга, режисера і инш. диктаторів мистецтва театру. А найбільше нарікали на те, що ми збиваєм театр з його еволюційного шляху, висовуючи натомість якийсь колективно-синтетичний метод театральної творчости. Хоча, правда, було визнано за нами велику композиторську роботу, навіть оригінальну техніку. Протест фактично був направлений проти самого підходу.

Після цієї вистави починається другий період нашої праці, результатом якого пізніш появляється оригінальна композиція „Небо горить“. Весь цей стан фактично був направлений в бік утворення власної школи по винайденому методу.

З одного боку перед молодими артистами, які вже стали цілком на цей новий шлях театру, стояла задача удосконалитись, набути необхідне знання і техніку, що вимагалась для кожного творця синтетичного мистецтва по колективному методу, а друге, необхідно було створити біля себе певну виховуючу атмосферу, просто школу, яка змогла б згодом випустити на театральний ринок цілий ряд артистів і педагогів, вихованих на принципах мистецтва, які були в майстерні ім. Михайличенка.

Оце і є головні причини, що закопали майже на цілий сезон нас у лабораторну закриту працю, де провадилась уже величезна підготовча робота і над розробленням і розширенням діапазону наших методів, і над самими артистами, які за цей час без всяких унаслідованих традицій від старого театру, лише на основах сучасного пролетарського устрою, мусили виховатись на остільки дозрілих артистів і в технічному і в ідеологічному розумінні, щоб свobodно орудувати матеріалом в принципах мистецтва дійства.

Після цього 1922 р. було виставлено кілька спектаклів в Київському театрізім. Шевченка, і молода труппа майстерні ім. Михайличенка виїхала в Київ на гастролі до м. Харкова. Характерно що на цей раз у Києві, а також і в Харкові публіка прийняла нас далеко обережніше, ніж перше. З боку міщанських театральних кругів почувалась якась стриманість, а де-хто навіть одверто заявив, що не зважаючи на більшовицько-дикий підход, вистави дуже оригінальні і цікаві. Преса не знала, що писать.

Повернувшись до Київа, ми розпочали третій етап нашої праці. Тепер ми уже мали за собою наше оригінальне обличчя, мали набуту техніку і школу своїх методів. Ми почували себе грамотними і свідомими серед блукаючих спантеличених акторських мас. Методи були очищені і перевірені—шлях нашої праці багато проявився.

Сезон 1923 року дав змогу зробити зразу кілька нових оригінальних композицій, і ми почали що-суботи регулярні вистави в невеличкому помешканні на 70 душ в майстерні ім. Михайличенка по Володимирській, 47. Твердження про те, що театр стає театром, коли він, виходить в круг широких мас, в даному разі ствердилось як найкраще: систематичні відкриті спектаклі, як це уже вияснилось,

„Небо горить“.

дають нам змогу підвести під себе не стільки економічний, скільки моральний ґрунт. Розцвіт старого академічного театру характеризувався величезним впливом до нього постійних одвідувачів, які були органічною базою цього театру. Він не тільки організував свого глядача, але був яким представником його духовних потреб та інтересів.

Перед нами зараз руба стало питання знайти й виховати свого споживача, бо театр, не розрахований на свого постійного глядача, річ мертва. І от саме тому зараз для нас повстає необхідність направити свою творчість по двом фронтам:

1. В справі театральної творчості і організації, зафіксувавши певні позиції, йти далі шляхом придбання необхідних театральних здобутків.

2. Серед роспилених мас необхідно скупчити і виховувати біля себе молодий творчий пролетарський елемент—нашого budouчого глядача.

Остання робота являється для нас не менше важливою від першої.

За три роки ми остаточно переконались, хто є цей наш budouчий споживач.

Ясно також і те, що в широких робітничих масах поки-що уперто робить свою роскладаючу роботу театр буржуазії, але тим більше ми повинні звернути свою увагу на пропаганду серед молодого пролетарського суспільства.

За останній час помічається колосальний вплив робітничої молоді на всякі нові гасла; цей момент необхідно прийняти до уваги, щоб вкласти свідомість і розуміння відріжнити мистецтво, основане на комуністичних принципах, від всякого квазі-мистецтва. Задача не легка, але необхідна.

Ще в 1921 році була випущена мною декларація „Шляхи театру“, в якій, стаючи на ґрунт нових методів в театрі, я зазначав про свідомість і діапазон техніки budouчого артиста-інженіра в грядучому театрі. Артист budouчого мав використати театральність в синтетичному сполученні, починаючи від мистецтва актора драми і кінчаючи буфоном і акробатом. Певний шлях пройденого театального життя зараз дуже добре стверджує нам ці мої передбачення цілим рядом постановок, в яких форма спектаклю виявляється уже в найрізноманітніших технічних можливостях.

Оригінальність форми в даному разі, без сумніву, являється на основі оригінальної ідеології та оригінального змісту. Инакше й бути не може. Зміст і форма зв'язані органічно. Поскілки в сучасному житті не виявлялось ясно скристалізованого побуту, приходилось брати оригінальні його окремі моменти, які і давали можливість виявити певний тип театальної творчості в цілому. Це одна з причин тому, що в своїх композиціях нам доводилось самим складати певну ідеологічну канву, з якої створювалась пізніше театральна композиція. На практиці своєї роботи ми переконались, що наш театр виховає згодом свої літературні сили, так само, як він виховає свого глядача. Робити революцію в театрі—це не значить перетрушувати старе барахло під різними соусами, як це тепер робить Меєрхольд та інші.

Під таким углом провадилась робота в першій композиції „Перший будинок нового світу“ в 20 році, де в основу була покладена класова боротьба.

Так робилась композиція „Небо горить“ і, не зважаючи на те, що нас часто дорікають за відсутність літературного тексту і цільності в будові сюжету, ми твердо знаєм, що це важне питання згодом буде вирішено нами, як і цілий ряд інших питань. Але та основна позиція, яку ми зайняли в своїй роботі, вона є життєва і сучасна, що фактично і виявилось з цілого ряду останніх композицій, зроблених в сезоні 23 року: „Карнавал“, „Буфонада № 1“

і „Буфонада № 2“. Ще й досі від одних заголовків наших композицій багато цукорних панянок кривиться, але я уже сказав, що ми знаємо, хто наш глядач, якому ми широко відчиняємо двері, і тому скривленою гримасою нас не злякаєш.

Буфонада.

Цілком зрозуміло, що перші роботи являються в даному разі провірними експериментами нового типу театрального мистецтва, і поскільки довелось зустрінутись з абсолютно неготовими до цього акторами, робота від цього затримувалась, і приходилось затрачувати енергію на виховання нового актора-інженіра, який свobodно і грамотно зміг би розпоряджатись законами взаємовідношення елементів мистецтва в роботі по колективному методу. Але за цей час нам удалось утворити біля себе певну школу, що дає можливість забезпечити за собою певні кадри будучих акторів, які, без сумніву, уже є основою будучого в театрі.

В. МІЯКОВСЬКИЙ.

В. Б. Антонович. Перед слідчою комісією.

(З приводу 15 літ смерті В. Б. Антоновича).

В споминах В. Б. Антоновича, записаних з слів його Д. Дорошенком, знаходимо скарги його на те, що догляд поліції за ним почався ще з 60-х років. Польське походження та українофільство—цих двох обставин було досить, щоб викликати в ті часи пильну увагу адміністрації до постати Антоновича, яка завжди виділялася на загальному фоні того оточення, в якому він знаходився.

Ще студентом він бере участь в гуртку пуристів, цій опозиції очайдушному гуртку балагулів, і до певного часу поділяє горе й радість польської студенської гміни. До його голосу прислухалися усі групування студентів кінця 50-х і самого початку 60-х рр. Слова „Cicho: Antonowicz mówi“—зупиняли всякий галас і суперечки і вмиг встановлювали тишу в аудиторії, повній студентів по різному настроєних, готових самим різким способом доводити справедливість своїх думок.

Вже з 1860 р. почалася підготовка до польського повстання; серед польського суспільства та студентства культивується конспірація. Воно ще більше замикається, ховається з своїми планами і революційний запал свій виявляє в різних демонстраціях, маніфестаціях і спробах підбити й усе студентство на виступи ширшого значіння за межами університету.

Ми маємо одну документальну вказівку на те, що коли вже склалася певна організація, що керувала цим рухом, Антонович мав стосунки з нею, яко представник Русі. Це списки осіб, що працювали в комітетах, які мали на меті організувати польський революційний рух і об'єднувалися так званою Delegacieю для керування загальними справами народу. В цих списках представниками Русі, себ-то України, Литви й Галичини, зазначені були Юргенс і Маєвський, на підставі уповноважень, які від Русі підписані були Вол. Антоновичем, Томашем Бужинським та Густавом Василевським.

Недокументальних доказів тому, що Антонович був дуже близький польському рухові до свого рішучого розрива з національними польськими колами, маємо ще кілька, й, принаймні, ті докори й закиди, що Антонович зрадив польську справу, ті брудні

натяки, що російський уряд знав про повстання від Антоновича, свідчать наочно, що він був у курсі всіх деталей підготовчого періоду.

Мар'ян Дубецький, співучасник польського руху 60-х років у Києві, приписує Антоновичеві участь в „Тройницькому“ товаристві, організацію якого збудовано було на принципі „троячек“ — кожен з членів знав тільки двох товаришів, які приймали його в товариство. Товариство це спричинилося до розвитку пізніших політичних об'єднань поляків і найбільш відомими членами його були: Володимир Мильович, Леон Гловацький, Владислав Геншель, Антоній Хамець, Людвиг Житинський та сам Дубецький. Ідеологічна криза сталася з Антоновичем на самому початку 60-х років.

Від польських політичних товариств він переходить в табір українців, організує їх в громаду, стає на чолі хлопоманського гуртка, який визнавав, що нарід так званого південно-західного краю був далекий і чужий тим цілям, які переслідувалися польською інтелігенцією, і має свої права на національне відродження, вимагаючи від інтелігенції уважливого відношення до своїх духових потреб. Основним завданням хлопоманського гуртка було ширення культурної праці серед правобережного селянства. Основним методом — те „ходження в нарід“, яке трохи згодом стало таким звичайним методом російського народництва. З книжкою в руках, чи то з „Кобзарем“ Шевченковим, чи то з „Метеликом“ Куліша, в простій свитці з простою селянською мовою йшов хлопоман на село, читав там якийсь художній твір, найчастіше „Катерину“ або „Наймичку“, розказував про давнє минуле українського народу, пояснював закони про селян, заводив розмови про становище й потреби селянства. З цих мандрівок виникало й нове заняття для хлопомана — етнографічні студії, які підготовляли його для кращого зрозуміння побуту й наближали його до селянина.

Хлопоманський гурток був невеличкий, Антонович нараховує чоловік 15, прийнятих ідеями гуртка.

Звичайно, як участь в польській корпорації, яка перейшла до „списковства“, так і робота на чолі хлопоманів не могла не здатися небезпечною. Перша загрожувала реальною небезпекою — повстанням поляків, друга на думку російської адміністрації встановлювала неблагонадійні зв'язки з народом, а на думку польського суспільства теж загрожувала реальною небезпекою — повстанням селянства проти панів.

Цього було досить, щоб обидва боки діяльності молодого Антоновича зарахувати за злочин, і тягати його по слідчих комісіях, допитувати як людину, в долі якої один крок одділяв її вільний стан свідка від підневольного стану оскарженого.

Як раз же дві групи справ, в яких притягали Антоновича до слідства, і відповідають зазначеним двом бокам його діяльності. Одна група зв'язує Антоновича з цілою низкою людей, притягнутих в справі польського повстання, або підготовки його, друга стосується до хлопоманства, до зв'язків Антоновича, з „Основою“, до

діяльності того гуртка, який рішуче розірвав з польським суспільством на передодні повстання 1863 р.

Хронологічно друга група справ з'являється ранішою. Хлопоманство Антоновича та його товаришів виникає ще до остаточного розриву з польським суспільством, виникає на польській основі серед польської молоді. А ліквідація повстання та передповстанчої підготовки тривала аж до середини 60-х рр., коли з хлопоманством було давно покінчено, коли хлопоманство в полум'ї польського повстання виглядало як що й не зовсім благонадійна, то у всякому разі значно безпечніша справа.

Ідеологія хлопоманського гуртка має безпосередній зв'язок з тими демократичними думками, які досить міцним струмком виглядають серед загального руху польського суспільства. Універсал Поланецький Костюшка в селянській справі, численне Демократичне товариство початку XIX в., змова Конарського 1839 р. становлять певні етапи в розвитку революційної думки декласованої інтелігенції, зубожілої шляхти, яка в історичному процесі все більшала численно і робилася все більш впливовою серед різних угруповань польського суспільства. Хлопоманство з'являється тільки дальшим етапом в цьому процесі.

З точки погляду шляхетської аристократії хлопоманство було зрадою дворянського класу. Тому цілком зрозуміла та позиція, яку мусив зайняти клас великої і середньої феодальної буржуазії до цих зрадників шляхетської справи.

Чиновна аристократія, не розбираючись глибоко в тій справі, яку піднесла на свої плеча група хлопоманів, бачила тільки зовнішній бік—ту ворожнечу, яка повстала між польським суспільством і студенською молоддю. І вона думала використати її в своїх цілях, роздмухавши вогник національної незгоди, аби побороти польський елемент, що після кримського розгрому знову почав підносити голову.

„Между студентами русскими и поляками,—писав Київський генерал-губернатор Васильчиков начальнику III отделения кн. Долгорукову,—к сожалению, нет должного единства: они разошлись на партии и составляют, так сказать, отдельные корпорации“. Але в кінці свого подання ген.-губернатор політично зазначав: „В заключение мне остается довести до сведения Вашего Сиятельства, что о раз'единении студентов русских и поляков на партии, конечно, следует сожалеть, но в настоящее время раз'единение это, некоторым образом, даже полезно“.

І на справу Антоновича та його товаришів урядові кола дивилися точнісінько такими ж очима. Хлопоманський гурток вносить розбрат в польське суспільство, значить „некоторым образом это даже полезно“, хоч взагалі роздори та сварки вносять неспокій та завдають зайвий клопіт місцевій адміністрації. Феодальна буржуазія не могла з таким спокоєм дивитися на хлопоманську справу і, використовуючи свої родинні та особисті зв'язки з урядовою аристократією, лякала її примарами гайдамаччини та антидворянського погрому.

І от адміністрація починає балансувати—з одного боку, хлопоманство вносить розкол в польське суспільство—це—„полезно“; з другого, хлопомани братаються з народом, сіють ідеї комунізму, розворушують в народньому оточенні згадки за минулу волю—це вже цілком небезпечно.

Перші вістки про Антоновича та його товаришів—Рильського, Познанського, Поповського, Г. Василевського та инш. йдуть від місцевої повітової адміністрації, яка знаходиться в близькому звязку з великопанським маєтком.

Вони тривожні. В містечку Макарові, 20 липня 1860 р., в день храму католицького костьолу серед гурту поміщицьких фурманів та льокаїв якийсь студент „внушал коммунистические идеи“. Розслідування цієї справи робив земський справник та один з урядовців для особливих доручень при київському губернаторі. Слідство з'ясувало загальну картину справи. Студент, який „распространял между простым народом вредные идеи и мысли“—оказався товаришем В. Б. Антоновича, близьким його приятелем та однодумцем, відомим пізніше громадським діячем Т. Рильським. Розмова його з „простым людом“ торкалася майбутньої волі селян. Він сказав цим фурманам та льокаям: „не журіться, буде вам воля-нища.“ Жадних подробиць розмови при слідстві поліційним урядовцям не вдалося здобути, через що вони були певні, що селяне на слідстві не широко й не повно, ніби по умові, оповідали про цей епізод і найголовне та найнебезпечніше затирали й заховували від слідства. Тому урядовці мусили поширити рамки слідства й з'ясувати, що за людина був товариш Антоновича—Рильський. Тоді виявилось, що в літку Рильський проводив цілі дні в польових роботах разом з селянами, жав хліб, косив сіно, складав його в копиці та в стіжки, орав та боронив землю і т. инше. При всіх цих вчинках він поводився як простий селянин, пробував наблизитись до селянського оточення і розпалював у них ненависть до вищого стану. „Весьма часто случалось,—писав земський справник,—что он на поле, видя усталость и изнурение народа от работ, притворяясь человеком горячо сочувствующим их положению говорил: „ех, коли б бисовим панам було так гірко, як нам тепер“; другой раз он говорил: „поки що буде, а пани з нас і сорочки здеруть“. Когда приходило время к обеду, он обращался к крестьянам с подобными словами: „пора обідать, але бисові пани не пускають“, или: „скорій їжте, хлопці, а то чортові пани на шиї сидять“. В праздничные же дни он пьянствовал с крестьянами по целым ночам в корчмах и в их домах, дарил им разные вещи, повидимому, без всякой причины, как например, крестьянину Каленику Сарасу подарены им волю. Крестьянин этот играет, как дознано, на лире, и у него проводит вечера Рильский, поет крестьянам под аккомпанимент Сараса разные песни, читает с трогательным простодушием какие-то стихи, в которых, по словам крестьянок, воспеваются горькое положение их, ненависть и злоба к помещикам и вообще к людям высшего общества, довольство свободной

жизни и т. п. С дворовой прислугой он обращается как с людьми равными себе, чем и снискал себе редкую в подобных людях преданность“.

В цьому документі, крім Т. Рильського та його брата Йосипа, фігурували Іван Загурський та ще якийсь студент Ілляш.

До цієї групи, на чолі якої, як сповіщає земський справник, стояв Антонович, зараховано було ще й Йосипа Поповського, який на Поділля вів такий самий спосіб життя, як і Рильський на Київщині: „Студент Поповский, находясь в отпуску в доме отца своего, ходил к некоторым крестьянам на крестины. Бывая между крестьянами, Поповский вел себя с ними, как равный им, и нередко возвращался в дом в нетрезвом виде. Ни в какие особые разговоры, посещая крестьян, Поповский не входил с ними“. Урядовці, що переводили слідство, вбачали в цьому незрозумілому для них явищу—щось дуже серйозне; вони гадали, що знайдені нитки для розкриття якогось таємного товариства з соціалістичними ідеями, яке ставить завданням розкріпачення селян, яке веде боротьбу з певним класом експлоататорів-поміщиків і тому шукає й використовує усі засоби наближення та злиття з народом.

Соціалістичні ідеї західньої Європи, можливість революції соціального характеру тут на місці, а найбільш факти революційної пропаганди, з одного боку Герцена, з другого польських емігрантів та емісарів тримало адміністрацію південно-західнього краю в непокоїному, напруженому стані.

Робота хлопоманського гуртка Антоновича, Рильського та інших, в очах адміністрації була справою „образовавшегося между студентами общества коммунистов.“

„В городе Киеве студенты университета,—докладав 5/XI. 1860 р. київський земський справник,—учредили общество коммунистов, главою этого общества—студент Антонович.

Общество составляет более чем из ста человек студентов, еще учащихся и окончивших уже науки и проживающих в разных местах; кто именно эти студенты, я открыть не успел, кроме трех сотрудников Антоновича, из которых два брата Поповские, помещики сквирского уезда, и один—Тадеуш Рильский, помещик киевского уезда, деятельно занимающиеся своим делом.

Все эти молодые люди в особенности стараются привить идеи коммунизма простому народу, они при всяком удобном случае внушают крестьянам, что дворяне и крестьяне не имеют различия по званиям, но все равны, и все, что кто имеет, должно быть общее, что слуги не должны называть своих господ „пані“, т. е. „барин“, но просто „брасіє“, т. е. брат; собственная их прислуга иначе не относится к ним, как упомянутыми именами, лакеи, кучера и прочие спят на одних постелях, едят и кушают чай вместе с своими господами, и им содействуют в распространении идей коммунизма между равными себе сословиями, с некоторым прибавлением от себя. Главная цель общества есть та, чтобы привязать к себе массу черни, которая под влиянием членов оногo могла бы содействовать

при общем восстании в Царстве Польском, которое, по их мнению, будет, если ожидаемое восстановление самостоятельности Польши не осуществится, что по сему случаю во время пребывания государя императора в г. Варшаве будто бы польские вельможи высказали явно расположенность в пользу возмущения тем между прочего, что когда государь изволил прогуливаться по городу вечером, то они распорядились гасить фонари по пути, возглашая „*nasо swieciс temu, kto zasmiеwа wolnosс i swobody polskie*“ и что восстание имеет быть поддержано некоторыми из западных держав“.

Так в уявленні поліційного урядовця переплуталися ідеї хлопманства з ідеями комунізму, справа українська з польською пропагандою в Варшаві.

Земський справник, що переводив слідство на підставі даних про Рильського, робив висновки: „можно положительно сказать, что изложенные мною действия молодых Рильских и их сообщников играют роль подготовительных начал к дальнейшим весьма серьезным предприятиям“.

Поліційний урядовець перебільшував справу. Це зрозуміла й вища адміністрація. Генерал-губернатор вважав незручним вжити якихсь особливих заходів проти Антоновича та його товаришів, через те, що не було об'єктивних даних для розкриття стремлень та мети того гуртка молоді, не було й будь-яких серйозних фактів для переслідування та обвинувачіння. Труси генерал-губернатор Васильчиков визнав крайнім засобом, який тільки може пошкодити справі, бо внесе в ці кола тривогу, викличе особливу обережність з боку тих, кого хотіли викрити.

Кн. Васильчиков радив ужити випробований у всяких політичних справах секретний надзор, через особливих агентів, яких треба було знайти серед місцевих людей, бо сторонні люди могли викликати лише підозріння з боку піднадзорних. „Если на это дело понадобятся деньги,—додавав ген.-губернатор,—то при избрании агентов можно располагать хотя бы и до ста рублей, которые будут мною возвращены“.

Зібрати перші відомості про В. Б. Антоновича було довірено урядовцю для особливих доручень Руккеру. Володимир Боніфатієвич саме тоді скінчив курс в університеті і був у відпустці в селі Гушинцях Винницького повіту, де останній час перед смертю проживав його названий батько.

Руккеру доручено було, ревизуючи сільські запасні магазини у Винницькому повіті, „совершенно негласно разузнать на месте, действительно ли Владимир Антонович находится в сел. Гушинцах, есть ли там его родственники и кто они, с какою целью он туда поехал, какого он образа мыслей и поведения, чем занимается, с кем имеет сношения, не замечено ли в действиях его чего-либо предосудительного в политическом отношении и не входит ли он в неуместные суждения с крестьянами“.

Если бы в собрании этих сведений,—додано було в інструкції Руккеру,—вы встретили почему либо затруднение, то имеете об

этом поручении передать исправнику с тем, чтобы он все требуемые настоящим предписанием моим сведения о Владимире Антоновиче по собрании представил мне, адресуя в собственные руки. Независимо от сего передайте исправнику, что за всеми действиями Антоновича следует иметь самое строгое, но совершенно негласное и постоянное наблюдение”.

Відомості, що зібрані були Руккером на місці, були інтересні, вони з'ясовували, звідки йшов похід проти хлопоманів, і чому з'явився це, що урядові кола визнавали „некоторым образом полезным,” здавалося іноді небезпечним. Свіжа людина, хоч і урядовець генерал-губернаторської канцелярії, спокійно розібрався в тих криках проти антоновичевого гуртка студентів і побачив, наскільки перебільшеним було все те, що про його розносили по всій Україні поміщики та ті урядовці, що тягли поміщицьку руку та дивилися їх очима на відносини до селян, на кріпацтво, і чутки про близьку волю селян уважали за „неблагоденные внушения” якихось пропагаторів. Факти, що викликали скарги та крики поміщиків, як виявлялося згодом, були зовсім невинними та простими „побутовими явищами.” Рапорт Руккера і інтересний як раз з цього боку. „Село Гушинцы,—подавав цей урядовець генерал-губернатору,—принадлежит помещику Оттону Абрамовичу, у котрого в его детстве отец помянутого Антоновича был гувернером или наставником; старик Антонович в награду за свои заслуги проживал в Гушинцах у Абрамовича на всем готовом и в недавнее время умер; сын Антоновича, бывший студентом в Университете св. Владимира, приезжал иногда к своему отцу в Гушинцы и после окончания в недавнее время курса наук в университете со степенью кандидата навещал недавн помещика Абрамовича, пробыл в Гушинцах недолго и уехал, как я слышал, обратно в Киев, но положительно не могу в том удостовериться. С крестьянами Антонович не только в неуместные, но и вовсе ни в какие рассуждения не входил и вообще не имел с ними никаких сношений.—Как же при отношениях Антоновича к Абрамовичу, легко может быть, что первый из них снова приедет когда-либо в Гушинцы и может позволить себе какие-либо предосудительные действия, то, согласно означенному предписанию, я передал лично Винницкому земскому исправнику, что за действиями Антоновича, в случае его прибытия, следует иметь совершенно негласное, но строгое и постоянное наблюдение; при этом я просил также исправника узнать, если возможно положительно, и донести Вашему Сиятельству, куда именно Антонович выехал из Винницкого уезда. Почтительнейше донося об этом, считаю долгом присовокупить, что у помещиков здешнего края существует почти общее убеждение, что между студентами университета св. Владимира образовалось общество с красно-республиканскими началами и намерениями, и что общество это для достижения своих целей старается прежде всего возбудить крестьян против помещиков и с этою целью высылает в разные места своих эмиссаров; поэтому помещики смотрят на приезжающих в провинцию студентов Киевского Университета

с крайним нерасположением недоверчивостью, и я полагаю, в случае, если-бы гг. студенты вздумали предпринимать какие-либо действия в деревнях, для распространения между народом своих идей, то первые довели бы об этом до сведения правительства—помещики". Руккер поруч з цим зупинився й на справі третього члена антоновичевого гуртка—Іосипі Поповському. Він переказує ті розмови, які з приводу поведінки Поповського він застав у Винницькому повіті, але теж називає їх несправедливими і спростовує закиди в „неуместных внушениях крестьянам," доводячи, що тут були лише факти піяцтва та гулянок на хрестинах в селянській родині.

І хоч до генерал-губернатора з різних боків доходили відомості, які значно зменшували ту картину таємного товариства з комуністичними ідеями та злонамірними цілями, яку змальовано було київським земським справником, але список студентів, що їздили по селах та входили в „недоречні й злочинні стосунки", з народом, усе поширювався. До відомих вже нам імен Антоновича, братів Рильських та Поповського було приєднано ще ймення Густава Василевського, Леонарда Савинського, Моргульца, Л. Сорочинського та Тита Далькевича. Разом з тим адміністрації стала відомою етнографічна мандрівка Антоновича з товаришами по Херсонщині; відомості про стосунки Рильського з селянами підтверджувалися, і про самого Антоновича були зібрані, нарешті, докладні відомості. Бердичевський земський справник у відповідь на запитання генерал-губернатора подавав про Антоновича все, про що міг дізнатися на місці:

„Окончивший курс в университете св. Владимира, Антонович приезжал в Сопин к сестре своей, дворянке Васневской, в ноябре месяце, где, прожив не более двух недель, выехал в первых числах декабря в Киев, отколь имел приехать на праздники Рождества Христова в Сопин, к сестре, однак праздниками не был и теперь его в Сопине нет. Из Киева он писал к сестре, что обстоятельства заставили его ехать в Уманский уезд к товарищу его студенту Енчу, почему Васневская полагает, что Антонович праздновал или у Енча или же у студента Василевского в Звенигородском уезде и, что теперь он должен уже находится в Киеве, так как Антонович состоит в обязанности преподавателя в Педагогическом Институте.

Сестра Антоновича состоит в замужестве за дворянином Васневским, управляющим имением помещика Ярошинского; сам Васневский человек недальновидный, но жена его, а сестра Антоновича, великая патриотка, довольно образованная и сильно увлекается национальностью; прожив в Сопине почти сутки, я успел воспользоваться доверием этой женщины до такой степени, что она рассказала мне все подробности жизни брата своего, она же сообщила мне теперь, что Антонович находится в большой дружбе с студентами Хойновским, Винарским, Василевским и Рильским, что все они переодетые в крестьянскую одежду... ездили из Киева одного года в Литовские губернии, другого года в Царство Польское, в 1859 г., направившись из Киева чрез Каневский и Звенигородский уезды, пробрались в Херсонскую губернию до Одессы.

Цель путешествия этих господ Васневская приписывает желанию узнать народный быт; она показывала мне фотографический портрет, подаренный ей братом в день ангела ее; в этом портрете Антонович, Рылский, Василевский, Хойновский и Винарский представлены в одной группе, все в крестьянском костюме; Васневская с чувством говорит о Шевченке, профессоре Павлове и Искандере, имеет всех их портреты и портрет Конарского, представленного в цепях. Из рассказов Васневской я узнал, что из числа означенных студентов Винарский, окончивший уже курс в Университете, находится теперь в с. Гушинцах Винницкого уезда в доме помещика Оттона Абрамовича; Антонович во время пребывания в ноябре месяце в с. Сопине ездил в Гушинцы для свидания с Винарским и был того же уезда в доме помещика Поповского, у которого проживает большой друг и товарищ Антоновича студент Пискорский; по словам Васневской, брат ее Антонович находится в дружеских отношениях с товарищем по университету Обуховичем, который будто бы по фамилийному делу выехал недавно из Минской губернии, в Мозырский уезд. Антонович приезжал в Сопин с студентом Моравским и вместе с ним возвратился в Киев“.

Всі ці відомості, нові прізвища, які втягнуті були в справу, дали підставу генерал-губернаторові вжити рішучих заходів для з'ясування справи. 11 січня 1861 року дано було розпорядження про трус у Рильського.

У Антоновича зробили трус трохи пізніше—15 січня в селі Сопині, в садибі сестри його Васневської. Трус в Антоновича стояв у зв'язку з наслідками трусу в братів Рильських і передачі цілої справи до слідчої комісії при генерал-губернаторі.

Власне при трусі в Рильського не було знайдено нічого, що б доводило існування „общества коммунистов“, але були данні гадати, що Рильський щось встиг спалити, а непевність думок Рильського та його стосунків з народом, доводилася безцензурною польською книжкою та рукописом українською мовою, що взяті були в Рильського ще перед трусом через одного з агентів, і мабуть і дали безпосередній привід для трусу.

Безцензурна книжка торкалася історії польської жінки ¹⁾. Рукопис українською мовою оказався популярною історією України, складеною самим Тадеушем Рильським для читання селянам, як доводила адміністрація, і для уміщення в „Основі“, як говорив на слідстві автор.

Трус в Антоновича, якого рахували „главнейшим действующим лицом в деле, по которому сделан был обыск у студентов Рильских“, знову не дав матеріалів для розкриття таємного товариства. У Васневських взято було кілька десятків польських книжок, фотографічні групи студентів з Антоновичем (на двох з них студенти в українському селянському вбранні), портрети Шевченка, Павлова і Конарського в кайданах, а також цілу низку листів,

¹⁾ Niewiasta Polska w trzech wiekach.

переважно господарського і ділового характеру, які не мали до Антоновича жадного відношення. Найбільш, здавалось би, мусила звернути увагу брошура паризького видання 1856 р. *Instrukcia dla powstanc*—але на неї не звернули уваги.

Тадеуш Рильський дав пояснення перед слідчою комісією про ті матеріали, що знайшлися в нього при трусі і взагалі про всі факти, що інкрімінувалися йому, як видатному членові таємного товариства.

„О том, что между студентами унив. св. Владимира образовалось тайное общество коммунистов с целью сближения с простым народом, я ничего не знаю. Я знаком с крестьянами нашей деревни—стараюсь с ними обходиться человечно, никто из них не называет меня братом и о подобном факте, чтобы крестьяне где-нибудь называли кого-нибудь из лиц высшего сословия „братом“, я ничего не знаю. Студентов Юлиана и Иосифа Поповских и Владимира Антоновича я знаю довольно близко и мне кажется, что они неспособны принадлежать к подобному обществу“.

З усіх даних слідча комісія могла тільки впевнитись, що не було ніякого таємного товариства, як його зрозуміли з перших кроків слідства під впливом відомостів, що подавав київський справник. Але Рильському не зовсім повірили в тих його поясненнях, де свої стосунки з народом він поясняв простим знакомством і етнографічними інтересами. Слідча комісія визнала, що Рильський „позодозреается в неблагонамеренных и возмутительных действиях“ і хоч не признається в них, але їх можна було б розкрити, перевівши формальні вимоги слідства серед селян, ізолювавши, а навіть заарештувавши обох Рильських та їхнього батька.

І слідча комісія і генерал-губернатор за нею визнали тодішні обставини селянського життя незручними для переведення формального слідства на місці, і братам Рильським в адміністративному порядку запропоновано було перехід до Казанського університету. За клопотанням батька Розеслава Рильського—багатого і впливового поміщика—м'який кн. Васильчиков згодився одмінити й цю висилку з України.

Справа скінчилася нічим. Більш серйозні та грізні факти стерли жах місцевої адміністрації перед злочинними стосунками з народом студенської молоді. І для Антоновича справа скінчилася нічим: його тільки тричі тягали на допит і в наслідку цього ми маємо три надзвичайної цінности документи, які дають інтересний матеріал як для біографії Антоновича, так і для змалювання хлопоманського руху. Але справою Рильського не скінчилися виступи Антоновича перед слідчою комісією.

Через рік, в березні 1862 року, знову місцева адміністрація була тривогу і знов імення Рильського і Антоновича згадується в рапортах повітових справників. Один сквирський пристав при переведенні в життя уставних грамот, знову зустрівся з чутками про таємне товариство і знову про хлопоманський гурток понаписував усякі вигадки поміщиків-поляків. Так він переказує,

що Київське таємне товариство розсилає по різних місцях своїх агентів в селянському вбранні з метою розворушити селянську масу, підбити її не слухатися начальства та відмовлятися підписувати уставні грамоти. Пристав передає навіть, що Тадеуш Рильський, „переодетий в крестянский костюм под названием „Чорного Максима“, недавно появлялся было в заведываемом мною стане в с. Дедовщине и Голяках, имел рассуждение с крестянами относительно уставных грамот, что подтверждается тем, что крестяне с. Голяк сперва согласились было на оброк, а теперь отказались уже и находятся в нерешительном положении. Другой агент общества—Антонович—именуется „Железняком“.

В цих вигадках ясно вбачаємо спробу поміщиків залякати адміністрацію примарою гайдамаччини.

Знову зміцнився догляд за Антоновичем і стеження за кожним кроком його. В споминах своїх Антонович згадує 12 політичних справ, в яких тягали його на допити слідчої комісії. За офіційними документами ми переказали одну з справ, що торкалася хлопоманського гуртка Антоновича й Рильського. Решта справ почасти, торкалася того ж боку діяльності Антоновича (справа Познанського, Синегуба), почасти освітлювала звязки Антоновича з польськими колами під час ліквідації польського повстання.

Але ці справи становлять в громадській діяльності Антоновича окремі групи і мають бути освітлені окремими статтями.

М. ЛЮБЧЕНКО.

Всеєвропейська хвиля реакції

(Замість міжнародного огляду).

Піднесення реакційної хвилі.—Конфлікт з Англією.—Польський демократизм капітулює.—Кінець диктатури куркуля в Болгарії.

Місяці травень—червень були добою надзвичайного піднесення тієї хвилі реакції, яка охопила Європу ще наприкінці 1922 р. і знаменувалася тоді зміною поміркованих кабінетів у Німеччині й Англії низкою монархічних виступів по різних країнах та, нарешті, державним переворотом в Італії. Події останніх двох місяців пішли значно далі в зміцненні цієї хвилі: зав'язалося кілька нових вузлів міжнародних непорозумінь і ці вузли заставили собою все, що перед тим головним чином притягало увагу—і Рур з репараціями, і близько-східне питання.

Конфлікт між Англією й Радянським Союзом, націоналістичний кабінет у Польщі, державний переворот у Болгарії,—ось ті менти, які були проявами реакційної хвилі, довівши собою, що реакція тільки зараз серйозно підносить голову і що боротьба з нею мусить бути так само серйозною. Там, де вдари хвилі спігались з організованістю пролетаріату, реакції довелося відступити, правда, зробивши де-які ще не загоєні рани в пролетарському організмі: конфлікт між Англією й Росією, який у перших днях загрожував навіть війною і був супроводжений брязканням зброєю на східних кордонах Польщі й Румунії, закінчився таки на користь Росії. Але розпорошеність сил пролетаріату, як у Польщі, потягла за собою перемогу реакційних елементів без найменшого опору з боку пролетарських мас; тотожню картину маємо й у Болгарії, де помилкою комуністичної партії було, як зазначив на пленумі комінтерна тов. Зінов'єв, небажання підтримати повалений уряд Стамбулійського в його боротьбі з реакцією; але така позиція болгарських комуністів була цілком природною, коли зважити ту ганебну політику проти комуністичної партії, яку провадив уряд «партії хліборобів» в останніх місяцях свого існування.

Порівняння всіх трьох ментів піднесення реакційної хвилі є досить повчаючим для дальшої тактики пролетаріату, бо яскраво доводить, що ця хвиля, при всій її міці і розрахованості вдарів,

не є чимсь абсолютно невблаганим і розбивається, зустрічаючи організований опір пролетарської свідомості. Тому в цьому огляді зупиняємось на історії цих трьох ментів, залишаючи на боці кілька менш цікавих з цього погляду фактів з міжнародного життя за останні два місяці, як напр., заснування «Соціалістичного Робітничого Інтернаціоналу», поглиблення репараційного конфлікту, комуністичний процес і вибух монархізму у Франції, національну боротьбу в Румунії і т. и.

АНГЛО-РАДЯНСЬКИЙ КОНФЛІКТ.

Хоча конфлікт між Англією й Радянським Союзом можна обмежити датами 8 травня—18 червня, од першого англійського ультиматуму до останнього меморандуму тов. Чичерина, але коріння його йдуть значно далі. Навіть не розстріл Буткевича є початком конфлікту: намічався він ще з часів невдачі Генуї, через падіння Лойд-Джорджа і поворот англійської політики в справі Східної Галичини.

Формально конфлікт склався з низки дрібних інцидентів. Російська дипломатія не досить гречно й, може, влучно відповіла на спробу втручання Англії в процес ксендзів контр-революціонерів. Англійські тральщики були затримані на гарячому вчинку в Білому морі під час рибальства в наших водах. Поширення революційного руху на Сході дало привід англійській дипломатії бачити в цьому наслідки антибританської агітації, яку ніби-то більшовики провадять у Персії, Афганістані й Індії. Нарешті, для повного комплекту обвинувачень англійський ультиматум накинув нам важкий злочин переслідувань і навіть розстрілів англійських громадян... Поставивши по всіх пактах обвинувачень відповідні вимоги, англійський уряд загрозив викликати своє торговельне представництво з Москви, призначивши терміном для виконання цих вимог 18 травня.

Рівночасно з тим міжнародня реакція робить другий хід, не зупиняючись у своєму намірі залякати Радянський Союз перед убивством його дипломатичного представника на Лозанській Конференції, тов. Воровського. 12 травня член швейцарської фашистської організації Конрадів кількома пострілами вбив у Лозані тов. Воровського й поранив двох співробітників радянської делегації—т.т. Аренса й Дівільковського. Конраді—син відомого Петроградського капіталіста й цукеркового фабриканта, і це дало привід емігранській пресі бити на гвалт про «священну помсту російського народу». Але чужоземне походження вбивця й його належність до фашистської організації рівнобіжно з доведеною підготовкою вбивства й поінформованістю про це швейцарського уряду свідчать, що і вбивство тов. Воровського і англійська нота є ходами тієї самої руки.

Бажаного ефекту від вбивства тов. Воровського не було. Навпаки, цей ганебний вчинок спричинився до усвідомлення робітничих мас Радянського Союзу й усталення опору. Кров тов. Воровського ще чекає помсти, але вона вже скріпила собою будову пролетарської солідарности в справі одсічи на англійську спробу.

Ця одсіч, вибухи обурення і величезні демонстрації протесту в Союзі поруч з позицією англійського робітництва в справі ультиматуму (не тільки робітництва: помірковані кола буржуазії—Лойд-Джорж, Асквіт і инш.—висловилися проти урядової політики нажиму на більшовиків)—примусили Англію в особі лорда Керзона відступити: термін ультиматуму було продовжено ще на десять день, після чого англійський уряд у ноті 29 травня повторив свої вимоги вже в більш конкретній і поміркованій формі. Ці вимоги, оскільки вони не обходили безпосередньо радянських інтересів, було прийнято Урядом Союзу—відносно звільнення заарештованих тральщиків, винагородження родин розстріляних англійців й повернення образливої ноти в справі Буткевича. Але що до антибританської пропаганди, то радянський уряд виразно поставив питання про взаємність гарантій, яких вимагає Англія; така ж взаємність мусить бути і в питанні про компенсації жертвам громадянської війни.

18 червня лорд Керзон відповів тов. Чичерину, що англійський уряд вважає себе задоволеним, а листування закінченим. Того ж дня нота тов. Чичерина, приєднавшись до думки про закінчення листування в справі конфлікту, накреслила виразно межі тих поступок, які зроблено Радянським Союзом.

Таким є формальний бік цього конфлікту, що загрожував перетворитись у нову війну і знаменувався жвавою військовою підготовкою на східних кордонах. Маршали Англії й Франції зробили поїздки в Чехію, Румунію й Польщу і ці відвідини в жадному разі не мали характеру мандрівок безробітних генералів. Маршал Френч у Букарешті, як маршал Фош і Лорд Кован у Варшаві, знайомились з станом війська наших сусідів. Можливо, що негативне враження, винесене мандрівниками в обох країнах, немало спричинилося до несподіваної миролюбности лорда Керзона. Але, як зазначалося, коріння інциденту треба шукати значно далі.

Невдача розрахованої холодности Лойда-Джоржа, який намагався перекинути міст між Європою й більшовиками в надії приборкати Радянську Владу, потягла за собою зміну кабінету в Англії й зміну самого відношення до Радянського Союзу. Реформаційна доба Лойд-Джоржевого мосту замінилася на добу авантуристичного керзонівського наскоку. Імперіялісти сподівалися, що неп знесилить радянський лад, що він знаменуватиме відмову від соціалізму. Та вийшло навпаки: і від соціалізму більшовики не відмовилися, і використали неп для зміцнення своєї внутрішньої сили. Вийшло, що «Тегеран і Кабул ближче до Нижнього-Новгороду, ніж до Лондону, і наш крам почав побивати англійський на цих ринках ще перед світовою війною»¹). Ось у відродженні російської промисловости і російської торгівлі буда більша небезпека для Англії, ніж у розстрілі ксьондза Буткевича чи в надсилці нашому представникові в Афганістані 10 скриньок з набоями, які Англія також записала на рахунок «антибританської пропаганди». Несерйозність постановки

1) З докладу т. Радека на пленумі Комінтерна 19 червня.

англійських обвинувачень досить влучно зхарактеризував т. Раковський:

...«Велика Британія, що над підлеглими їй країнами ніколи не заходить сонце, яка має в своїй власті 500 мільйонів людности і 40 мільйонів квадратних кілометрів, вона боїться... десятьох скриньок набоїв. Чудно говорити про це. Та ж Англія витратила на агітацію проти нас не десять скриньок набоїв, вона посилала Кодчаков і Денікіну потяги з набоями рушничними й гарматними, танками, гарматами, рушницями; вона посилала проти нас цілі армії, флоту, найкращих своїх генералів, і вона наступала не на державу, яка існує сотні літ, а на державу, що існувала місяці»...¹⁾.

Друга небезпека для Англії полягає в існуванні взагалі Радянського Союзу, як такого. Революційний визвольний рух в Індії і на всьому англійському Сході росте, шириться, і приклад трудящих царської Росії може бути дуже прикладним для трудящих царського Сходу. П'ятирічна побідна боротьба радянських республік за своє існування—найкраща агітація за радянський лад. І травневий похід Англії проти радянських республік мав всі життєві підстави. Повалення Радянського Союзу—питання життя й смерті для Англії.

Рятуючи свої інтереси на Сході, Англія ризикує навіть тими інтересами в Європі, які раніш рішуче боронила. Тільки бажанням звернути всі сили на Схід, а в Європі лише привернути в малих народів свій подряпаний авторитет, можна пояснити несподіваний поворот англійської політики в справі Східньої Галичини. Англія, яка раніш ставила опір усім домоганням Польщі на Галичину, підтриманим Францією, раптом повернула фронт—і маємо рішення 14 березня.

Негайно ж наслідки англійської політики і виявилися: ушасливлена панським подарунком, Польща розписалася в своїй готовності кинутися на більшовиків, почалися звичайні провокації з фабрикацією чуток про «повстання» на Україні й з обережною перекидкою бандочок. Але союзні візитанти пересвідчилися, що в Польщі більш апломбу, ніж військової міцї; справа наступу провалилася—Англія, почувши залізний опір російського пролетаріату, відступила.

З нашої характеристики сути англо-радянського конфлікту можна зробити висновок, що хоча формально він є закінченим, але в дійсності справа наших взаємин знаходиться в такому ж стані, як і під час найбільшого загострення конфлікту. Стрибок на мур не вдався—мур високий, але це не значить, що наш ворог не буде шукати більш влучного місця.

КАТАСТРОФА ДЕМОКРАТИЗМУ В ПОЛЬЩІ

Європейський жандар—Польща мусила відіграти й свою роль в англо-радянському конфлікті. Але надії, покладені на нашого доброго сусіда, не виправдалися, і з одного боку військова готовність Польщі породила де-які сумніви, а з другого боку маршали-мандрівники пересвідчилися, що Польща переживає перманентну

¹⁾ Х. Г. Раковський. Росія й Англія. Харків 1923 р. Держ. Вид-во.

політичну кризу й що до влади там готуються прийти хоча й більш реакційні проте менш авантюристичні елементи.

От що говорить про Польщу буржуазний історик сучасності:

...«Вся система Версальського трактату збудована на помилці, зробленій при утворенні Польщі. Польща виникла зовсім не в згоді з шляхетнім принципом національного самоопределення, не як національна держава, а як нова велика держава, існування якої в сучасному вигляді не довговічно; вона не тільки включає цілі шари національних меншостей, але й уявляє собою цілковитий конгломерат різних народів, нездатних до довгочасного сукупного існування. Польща, обтяжена вже надто великим єврейським населенням, ніколи не буде спроможною асимілювати німців, росіян, українців, приєднаних до неї по Версальському трактату, не вважаючи на запевнення Вільсона» ..¹⁾.

І далі Ф. Нітті зупиняється на фактичному стані Польщі:

...«Польща сама готує свою майбутню загибель. Вона не має ні фінансів, ні адміністрації, ані кредиту. Вона не працює, а лише споживає, займає нові краї й не дотримує ладу в старих. На 31 мільйон мешканців є 7 міль. українців, 2,2 міль. росіян, 2,1 міль. німців і майже $\frac{1}{2}$ міль. інших націй. Та ще ці 18 чи 19 міль. поляків включають біля 4 міль. євреїв»...²⁾.

Франческо Нітті—буржуазний історик і тому його цікавлять національні протиріччя великих держав, а не їхня соціальна боротьба. Але коли б уявити собі такий неможливий стан річей, коли б у Польщі не було ні соціальної нерівності, ані міжпартійної боротьби безлічі політичних угруповань,—то й тоді польський національний конгломерат є загрозою існування держави. Держава ця тримається лише підтримкою зовні.

38% національних меншостей. Це вже не меншості, це грізна сила, яка бореться за належне їй місце в управлінні країною й поділі її багатств. Правда, Польська статистика говорить інше: перепис 1921 р. занотував 8,012,564 (31,6%) чужої людності на 17,359,883 загального населення Польщі³⁾. Але відомо, як робився цей перепис, коли записували силою в поляків, коли статистики їхали в супроводі карних експедицій. І один маленький приклад з порівнянням по двох польських джерелах може показати всю брехню польського уряду, що безсило намагається замаскувати грізне становище національного питання в Польщі.

Той же самий перепис дав відомості, що в Волинському воєводстві Поляків є 207.932, ц.т.—14,5% всього населення⁴⁾. А сучасний міністр фінансів В. Грабський в своєму статистичному збірнику зазначає, що по всій території Волинської губернії за

¹⁾ Фр. Нітті. Європа без мира. Петрг. 1923, стр. 120, цитую по рос. виданню.

²⁾ Там само, стор. 146.

³⁾ Miesięcznik statystyczny 1922, t. V, zeszyt 5, стор. 93.

⁴⁾ Там само, стор. 100.

парату було 184,161 поляків, чи тільки 6,2⁰/₀ населення¹⁾. Правда, Волинське воєводство лише частина колишньої Волинської губернії, але на території останньої польське населення розподілено досить рівно.

Як би не було, а в Польщі є не менш 40⁰/₀ чужих народів... І це небувале положення національної справи дає нам привід піти за прикладом Німці і історію останньої урядової кризи в Польщі розглядати, як наслідок більше національних протиріч, ніж соціальних. Ця криза полягає в тому, що псевдо-соціалістичний чи демократичний уряд опинився посередині між шовіністичною стихією польського націоналізму і визвольними прагненнями пригноблених меншостей. Втрата урядом довір'я широких пролетарських мас (власне, вони ніколи цього уряду не підтримували) спричинилася до падіння демократизму, але їхня неорганізованість не могла сприяти викликові опору націоналістичній реакції. І реакція перемогла.

Криза почалася з менту виборів до сейму (листопад 1922 р.), які показали всю безсилість «соціалістів», що протягом чотирьох років робили вплив на все політичне життя Польщі. В попередньому сеймі ліві партії мали 45⁰/₀ мандатів²⁾, а після виборів 5 листопада получили 26⁰/₀. Праві групи одержали 38⁰/₀, селянська партія Вітоса, що рішуче перейшла на правий фланг сейму—15⁰/₀, а решта—більш 20⁰/₀ прийшлась на долю нової грізної сили—національних меншостей, які в попередньому сеймі мали ледве 5⁰/₀. Получився політичний нонсенс: з'явилася серйозна небезпека, що в націоналістичній Польщі будуть правити не поляки, праві чи ліві (всі партії в Польщі однаково отруєні націоналізмом), а чужі народи, бо, займаючи середнє місце в боротьбі правих з лівими, меншості можуть своїми голосами рішати все. Це вони й довели на першому ж засіданні сейма при обранні президента. Правда цей доказ коштував життя Нарutowичеві—«жидівському президентові», але й другий президент—Войцеховський одержав більшість лише завдяки тим же «жидівським» голосам.

Таким чином, з перших же днів існування нового сейму національні меншості показали, що вони є певною силою і будуть боротися за свої права. Це примусило польський націоналізм—крайні праві угруповання—заходитись біля утворення «уряду національної більшості».

Постріл Невядомського в Нарutowича був викликом з боку правих. Та ліві кола мобілізували свої сили і правим не довелося захопити владу анархічним шляхом. Тоді вони перейшли до консолідації націоналістичних сил і почали розмови про «національну більшість». Нікчемний кабінет ген. Сикорського, що утворився під час політичного заколоту й лише завдяки тимчасовому відступові

1) Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Pod kierunkiem W. Grabskiego. Warszawa, 1915, стор. 42.

2) До лівої частини належала тоді й селянська партія Вітоса (блок «центро-лев»).

правих, котрих злякала в грудні примара горожанської війни, своєю політикою сам допомагав утворенню цієї більшості.

Правим треба було звалити кабінет Сикорського, але зробити цього лише 38 відсотками голосів вони не могли. Цілком природньо, що коли питання про блок стало перед правими, їхні погляди звернулися в бік найближчого до них політичного угруповання—селянської партії «Пяст» (Вітоса), яка під час грудневих подій так само злякалася примари соціальної революції і вже тоді схилилася до переговорів з правими. Та терор урядових партій і відступ правих затримали на деякий час ці переговори.

Пястовці за весь час самостійної Польщі вславилися своїм хамелеонством. Колись їхній лідер Вігос був на правому крилі польського політичного життя. Наступ червоної армії в 1920 р. примусив Пілсудського утворити фікцію «робітничче-селянського» уряду, подібно до того, як 1919 р. петлюрівщина, рятуючи останні позиції, вирішила задурити голови українському пролетаріатові Трудовим Конгресом, а її недобитки ще й досі белькочуть щось про «трудові ради». Кабінет Вітоса сполучив пястовців з польською соціалістичною партією. Роман тягнувся недовго. Після складення Ризького миру пенееси відкликали своїх представників з уряду, а сам «лівий» Вігос з своєю партією, небагатою на державні голови, керувати Польщею не міг. Аж до самого кінця 1922 р. Вігос, проте, пробував з певним успіхом робити вплив на польську політику. Хвиля європейської реакції й перемоги фашизму кинула Вітоса знову в правий табор, при чому й тут цей обережний політик був цілком послідовним, вагаючись ще деякий час під вражінням подавлення грудневого вибуху реакції. Та зрештою колишні вороги, які тільки-от під час виборів запекло билися, знайшли спільну мову.

Переговори про утворення нового уряду переводилися протягом 5 місяців, бо Вігос, маючи лише 70 мандатів в сеймі при 169 правих, хотів подорожче продати свою невинність і виторгувати ще пару міністерських портфелів. Не маючи іншого виходу, праві погодилися на рівний розподіл тек. Поруч з тим бездарний уряд Сикорського продовжував свою політику, яка дивним чином обурювала проти його й націоналістів і меншості, буржуазію і робітничі маси. Проти нацменшостей було зфабриковано кілька процесів, звичайно, не обійшлося тут без провокації з боку правих, які, поборюючи уряд, підтримували його в пригнобленні меншостей, відбираючи тим од Сикорського нові й нові голоси.

Після підписання згоди між правими й Вітосом, уряд Сикорського було повалено на першому ж засіданні сейма, 26 травня. Проти Сикорського голосували 279 депутатів, за його—117. І ця нова більшість 279 голосів була складена не лише з партій, що підписали згоду. Проти Сикорського голосувала й частина NPR і, нарешті—майже весь блок національних меншостей.

На чолі нового кабінету став Вігос. Крім пястовців і правих, до його увійшла частина непартійних попередніх міністрів (тимчасово). NPR не дала досі своєї згоди на участь в уряді і що до

його підтримки покололася. З вітосовської партії вийшло 13 депутатів (на чолі з Домбським), які приєдналися до «Визволення» — одної з лівіших груп сейма. Таким чином сили нового урядового блоку й опозиції уявляються в такому вигляді:

Урядові партії.

Народно-національний Союз (власне «ендеки»)	98
Християнська демократія	43
Польська Партія Народня «Пяст» (без Домбського)	57
	<hr/> 198

Остання група правих, що разом з ними складала на виборах список № 8, — Національно-Християнська Партія Народня (Корфанті, Стронський), не увіходячи до кабінету Вітоса, цілком його підтримує. Ця група має в сеймі 28 голосів, і таким чином загальна кількість мандатів урядового блоку — 226, що на 3 голоси переважає потрібну більшість.

Опозиція.

Польська Партія Соціялістична	41
Польська Партія Народня «Визволенє»	49
Група п'ястовців Домбського	13
Мужицька Партія Радикальна (група кс. Окуня)	4
Польська Партія Народня «Лівіца»	2
Комуністи	2
	<hr/> 111

З огляду на невиразне становище Національної Партії Робітничої (18 гол.), частина котрої голосувала з національним блоком, а частина — з опозицією, її голосів до цього обліку не зараховуємо. Залишається та велика третя сила, яка власне звалила кабінет Сикорського — національні меншості. Вони складають, як зазначено, 20% Сейму — 89 мандатів, що по окремих фракціях (по польській термінології — «клуби») поділяються так:

Коло єврейське	34
Клуб український	19
Німці	17
Клуб білоруський	11
Хлібороби	5
Єврейська Партія Народня	1
Дикий	1
	<hr/> 89

При порівнанні всіх цих чисел ¹⁾ з наслідками голосування довіря кабінетові Сикорського видно, що значна частина депутатів національних меншостей, коли не всі присутні з них, голосувала проти Сикорського і тим сприяла утворенню нового уряду. Але це зовсім не значить, що меншості взагалі будуть підтримувати

¹⁾ Всі відомості про фракційний розподіл Сейму беру з видання: T. i W. Rzepecky. Sejm i Senat 1922—1927. Poznan, 1923, стор. 489.

кулацько-панський кабінет Вітоса: його політика так само є далекою від їхніх прагнень, як і політика ген. Сикорського. Після складення кабінету Вітоса представники меншостей заявили, що будуть перебувати в лояльній опозиції до його. Це значить, що їхня позиція не зміниться, і що вони так само можуть додати свої голоси при поваленні цього кабінету, як і попереднього.

А при досить численній опозиції кабінет не може вважати себе міцним і довготривалим. Ще одно перегрупування в Сеймі—і карти можуть знову змішатися.

Проте, зараз новий кабінет є дійсним фактом, і тому доводиться говорити про його майбутній програм.

Що до національної частини цього програму, то меншості вже одержали подяку за допомогу при поваленні кабінету Сикорського. Новий кабінет нашвидку розробляє законопроект так званого «*Numerus Clausus*»—по давній російській термінології «процентної норми»—для євреїв і інших меншостей. Прийняття проєкту забезпечено.

Соціальний програм нового уряду цілком ясний з політичного обличчя його чинників. Куркулі (Вітос), великі аграрії, великі фабриканти—ці «люди грудня» можуть мати тільки такий програм, який забезпечує дальший визиск ними трудящих. Перш за все—кінець демократизму, кінець демагогічному «соціалізму», яким трималися попередні уряди. Цей демократизм збанкрутував перед буржуазією, якій він зараз не потрібний, і скомпромітував себе і в очах широких мас, які зрозуміли, що «соціялісти» лише дурили їх. Після хвилі реакції, що пройшла по Європі, після перемоги фашизму в Італії, — реакція може піднести голову і ділати одверто. Опозиційна преса вже намагається розкрити таємниці договору між Вітосом і ендеками, який направлений проти інтересів не лише робітництва й селянства, а й дрібної буржуазії й міщанства, але дійсність покаже, що всі гадки є блідими. Реакція розпорожеться—їй замало буде лише підвишки квартирної платні й перекладення податків на дрібних власників.

Демократизмові прийшов край—і це розуміють і ті нікчемні політики, що видають жалюгідні відозви ППС чи «Визволення» з закликом не підтримувати нового уряду, і той, хто був їхнім натхненням—Йозеф Пілсудський, якого перемога правих викинула за межі політичної арени. Демократизмові прийшов край, «золота середина» зникає, і ось скоро вічна-віч стануть лише дві сили пролетаріят і реакція. Бо як тільки зміцнять праві свою перемогу, вони подякують Вітосові так, як болгарська буржуазія—Стамбулійському, коли «Народня» партія не вчинить чергової зради й не перейде вже програмово в табор реакції.

Але край прийде не лише демократизмові. Методами боротьби, що їх вживали праві, підкопано авторитет влади взагалі в Польщі, захитано державність. Не дурно ж якийсь французький дипломат, говорячи про Польщу, з сумом сказав, що країна, де було стільки міністерських криз, довела свою нежиттєздатність, відсутність у неї усякого права на самостійне державне існування.

З доби перманентної кризи Польща не виходить. І коли зважити і крах демократизму, і чорний програм реакції, і безнадійний стан польської промисловости, і відсутність у населення якого-будь довір'я до урядової влади—цілком ясним стане, хто має більш шансів на перемогу в майбутній боротьбі між реакцією й трудящими.

Під кінець—одна маленька риса, яка добре малює і політичні взаємини, і господарчий стан Польщі. Головним козирем у руках реакції в її боротьби з тепер поваленим урядом було важке становище польської марки. Праві божилися всіма богами, що підіймуть курс марки, а од марки залежить усе. І от наслідки урядування правих (курс долара в марках беру з варшавських газет за відповідні дні):

14/V	47.750
28/V (день вступу нового кабінету)	58.500
4/VI	55.000
11/VI	71.475
18/VI	136.000

Піднявшись трохи в перший тиждень урядування нового кабінету, марка пішла вниз ще швидче, ніж за кабінету Сикорського. 20—26 червня курс долара був вже 160 тисяч марок і біржу довелося закрити. Очевидно, доводиться повторити Фр. Нітті: «Польща сама готує собі загибель».

КРАХ КУРКУЛЯЧОЇ ДИКТАТУРИ В БОЛГАРІЇ.

9 червня в Софії відбувся державний переворот. Всіх міністрів за винятком прем'єра Стамбулійського, який перебував у себе в маєтку, було заарештовано групою офіцерів, і того ж дня царь підписав декрет про призначення нового кабінету з членів опозиційного буржуазного блоку, на чолі з лідером одної з буржуазних партій, проф. Цанковим. Влада з рук селянської партії «хліборобів» перейшла до крайніх реакційних кол.

Переворот був великою несподіванкою для Європи. Напередодні його одна буржуазна газета писала, що ніколи влада партії «хліборобів» не є такою міцною, як зараз; Стамбулійський—запевняла газета,—знаходиться в апогею своєї слави. А другого ж дня протягом півтори години цей апогей замінився на цілковите безславія.

Європа була задурена наслідками виборів до Народнього Зібрання Болгарії 22 квітня, коли партія «хліборобів» одержала 86% мандатів. Короткозорі політики ¹⁾ не порахувалися з тим, що на Балканах жадні цифри нічого сказати не можуть, що по всіх цих Румуніях і Болгаріях фабрикація громадської думки прийняла характер своєманітної монополізованої промисловости, коли урядова партія завжди проводить своїх кандидатів скрізь, тим більш—на

¹⁾ В тому числі і землячок Микита Шаповал, що в травневій книжці «Нова Україна» вихвалює міць Стамбулійського.

виборах. Досить повчаючим є порівняння цифр виборів до Національного Зібрання XIX і XX складу (1920 и 1923 р.р.) в тисячах одержаних голосів:

	1920	1923
Стамбулійський	349 т.	557 т.
Буржуазний блок	257 т.	177 т.
Комуністи	184 т.	205 т.

Не вважаючи на значне падіння голосів буржуазного блоку, досить було півтори години на повалення ним уряду «народної більшості». Перший висновок з цього, що більшість була дуже й дуже підроблена.

Але переворот свідчить ще про інше. Партія «хліборобів», втілена диктатура куркульні, збанкрутувала. Кілька років влада в Болгарії знаходилась в руках сільського куркуля, який виголосив священну війну містові—і не тільки мійському буржуа, але й робітників. Стамбулійський, цей спритний демагог, кричав навіть щось про знищення міст, «вертепів роспути». Соціальні «реформи» Стамбулійського, ставлячи проти його мійську буржуазію, не торкалися робітництва, бо мали єдиною метою—утвердити владу села. Тільки селу, сільському куркулеві було потрібно завести націоналізацію лісів, манастирські землі, обмеження спадкового права. Націоналізація будинків чи капіталів не заводилася, хоча Стамбулійський так утиснув буржуазію, що міг досягти й цього. Але куркулеві треба було тільки землі—і йому зовсім байдуже, як там живе робітник.

І тому влада Стамбулійського зустрічала опозицію однаково як і з правого, так і з лівого боку. Робітництво вітало боротьбу уряду з буржуазією, але ця боротьба велася шляхом паліативів; напр., суд над лідерами буржуазного блоку—Даневим, Гешевим і Маліновим відкладали раз-у-раз і переворот скоївся як раз у той день, на який остаточно було призначено суд.

Влада куркуля пішла ще далі по хибному шляху. Почалися переслідування комуністів. Спочатку вони прибирали характер виборчих утисків, уневажень голосів, але потім влада перейшла й до арештів, й до розгромів робітничих клубів.

Таким чином, диктатура куркуля ступнево відштовхувала від себе всі шари мійського населення—од буржуа до пролетаря. І коли цей розрив між містом і селом скоївся, диктатура луснула, як мильна булька. Не залишилося навіть і сліду од партії, що мала 86% депутатських місць, бо повстання селян, зорганізоване Стамбулійським, було задавлено в перші ж дні, а самого Стамбулійського було схоплено й розстріляно.

Так ганебно скінчилася історія диктатури куркуля. Нова влада міцно запосіла належне їй місце і одразу повела тверду політику що до утиску пролетарської частини населення. Обставини такі ж самі, як і в Польщі, з тією хіба різницею, що в Болгарії влада складена більш одноманітно,—нема як раз тої куркулячої прослойки, яку там репрезентують 57 голосів Вітоса. Тут відбувся, власне, 2-й акт тої трагикомедії, початок котрої ми бачили в Польщі: так

само ліквідується демократизм, але вже без допомоги куркуля, а навпаки, куркуля самого ліквідують. І це мусить бути великою передосторогою для Вітоса.

Причини краху, як бачимо, було двоїсті: в середині—«незадоволення демократизмом» і паліятивність «соціальних експериментів» уряду поставили проти його і буржуазію, і пролетаріат; зовні—поширення хвилі реакції дало сили буржуазії покінчити з диктатурою лівіших кол. Явище того самого порядку, що й у Польщі, і викликане воно тими самими причинами.

Єдине, що зможе зараз звалити владу в Болгарії—це не селянські повстання, бо не все село піде проти міста, тим більш, що сили хліборобів розбиті, це на жаль—і не пролетаріат, бо йому в Болгарії хоч і ближче до повної організованості, ніж у Польщі, але багато чого не стає для захоплення влади. Силою, яка має загрозити буржуазній Болгарії, є можлива інтервенція з боку дружніх сусідів—Юго Славії, Румунії й Греції, що стурбовані германо-фільством нового уряду і склали якийсь таємний договір. Але їхні плани, звичайно, від самої Болгарії незалежні.

На жаль, огляд внутрішнього життя України Редакція не встигла одержати в звязку з тим, що т. Пилипенко, який складав цей огляд, був командирований від ВУЦВК'у на відкриття пам'ятнику Шевченкові в Каневі. Редакція вважала неможливим затримувати випуск числа на тиждень.

оце, без сумніву, є найціннішим матеріалом революційного гуртка до Комінтерну.

але багато чого не стає для захоплення влади. Силою, яка має